

“З УКРАЇНИ ТРЕБА ЙТИ З УКРАЇНОЮ”: НАУКОВИЙ ШЛЯХ ГАННИ НАКОНЕЧНОЇ В НІМЕЧЧИНІ

В еміграційній газеті “Українські вісті”¹, що виходила друком у повоєнний час у західнонімецькому місті Новий Ульм, від 12 липня 1956 року на останній 4 сторінці було вміщено невеличку замітку під назвою “Заклик до громадянства” (повторне звернення було опубліковано 11 жовтня цього ж року – “Заклик до громадянства! Ще раз у справі мовознавчих анкет”) за підписом д-р Ганни Наконечної. У цьому дописі йшлося про надзвичайно цікавий науковий експеримент, пов’язаний із нагромадженням українського діалектного матеріалу з метою зробити “огляд розговірної мови в цілій етнографічній Україні”². Авторка цієї ідеї – мовознавець Ганна Наконечна на той час вже захистила в Людвіг-Максиміліан університеті в Мюнхені докторську дисертацію на тему “*Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache*” (“Лінгвогеографія української розмовної мови”, 1951)³, працюючи тут викладачем української мови⁴ і здійснюючи свої студії у царині українських діалектологічних досліджень.

Респондентами і учасниками проекту мали стати українці – вихідці з різних історичних районів України, які через політичні обставини в 1940–50-х роках опинилися за межами своєї батьківщини, зокрема в Німеччині, Америці та Канаді. І сама Ганна Наконечна (1896–1994) була однією з них, переїхавши в 1945 році з Берліна, де вона прожила

¹ Газета “Українські вісті”, тижневик (1945–1960, півтижневик) політики, економіки, культури й громадського життя, орган УРДП (Української народно-демократичної партії), виходив з 1945 до травня 1978 р. в Новому Ульмі (Німеччина), з жовтня 1978 у Детройті (США). Ініціатор і перший редактор – Іван Багрянний, див.: *Енциклопедія українознавства*, Париж; Нью-Йорк, 1980, с. 3447.

² *Українські вісті*, (11 жовтня 1956 року) 4.

³ G. Prokoptschuk, *Ukrainer in München*. Verlag Ukraine München, 1958, I. Band. (Liste der promovierten Ukrainer an der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München, Запис: Hanna Nakonetschna, Pluhiv/Westukr. *Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache*. 31. Januar 1951. S. 95.

⁴ У брошурі “*Universität München. Personen- und Vorlesungs-Verzeichnis für Sommersemester 1948*” (München, 1948, S. 75), де вказані були усі лекції і семінари, що проводилися у вказаному навчальному році в Мюнхенському Університеті, зазначено, що Ганна Наконечна проводить лекції української мови для початківців, для середнього рівня і для вищого рівня (перекладознавство): “629. Nakonetschna. Ukrainisch für Anfänger, 3 stündig; 630. Nakonetschna. Ukrainisch für Fortgeschrittene, 2 stündig; 631. Nakonetschna. Ukrainisch Oberkurs, Überstzungen ins Ukrainische, Lektüre, 1 stündig”.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

до цього довгий час, до Мюнхена: “Щодо галицьких лінгвістів, то вони майже всі 1944 року виїхали на Захід”, – стверджує Ігор Качуровський, перераховуючи далі їхні імена: “Це і Василь Лев, і Кость Кістяківський, і Зенон Кузеля, і Ганна Наконечна, і Ярослав Рудницький...”⁵.

Ми не знаємо достеменно, яким чином і з ким долала цей шлях Ганна Наконечна до столиці Баварії, однак від наукової роботи вона не відмовилася і під час цієї подорожі. Існують згадки про те, що в 1944 р. Г. Наконечна переїхала з Берліна до Відня до родичів, а пізніше на запрошення Міністерства освіти переїхала до Мюнхена викладати українську мову в місцевому університеті⁶.

У спогадах українського етнографа Олекси Воропая про свої поневіряння і емігрантську долю в різних таборах для біженців і “переміщених осіб” (так звані “табори Ді-Пі”) протягом 1944–1948 років серед таких постатей, як Дмитро Дорошенко, Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Леонід Білецький, Володимир Державин та серед інших діячів української культури згадується ім’я Г. Наконечної:

“9-го травня. По обіді ми пішли на конференцію мовознавчої секції УВАН, що відбувалася у таборівій залі. Слухали дві доповіді. Ю[рія] Ш[евельова] про мову української еміграції і Я[рослава] Р[удницького] – «Мовні новотвори наших днів». Остання доповідь була досить цікава.

10-го травня. По сніданку продовжувалася праця конференції. Сьогодні читали свої доповіді: проф. Д. Чижевський про мову українських філософських творів, В. Державин про означення мови, як предмета загального мовознавства, і проф. Кацевалов про впливи грецької мови на мову українську.

В обідню перерву ми з дружиною, в товаристві проф. П. Одарченка, проф. **Г. Наконечної** (*виділення наше – О. Л.*) і поета Михайла Ореста, знову пішли в гори любитися скелями, збирати квіти... Це була весела і приємна прогулянка.

Увечорі в таборівій їдальні відбулася прощальна вечера з промовами, подяками і дотепними жартами проф. Д. Чижевського. Наприкінці Т. Осьмачка прочитав третю частину своєї поеми «Поет». Читав довго, але добре...

⁵ І. Качуровський, *Доля українських лінгвістів на тлі радянської мовної політики*, Репресовані мовознавці. Збірник наукових праць, Ніжин, 2010, с. 11.

⁶ О. Сущенко, “Коли вже вибрати шлях до Києва, то ніколи той, що веде через III-й Рим...”, *Будьмо! (Україна й українці: 1990–2001 роки. Пером журналіста)*, К. (УкрІНТЕІ), 2003, с. 75.

Після вечері ми знову бачилися зі своїми давніми знайомими і знову вислухали всі їхні жалі й нарікання на нудне і небезпечне таборове життя”⁷.

Цей фрагмент, на нашу думку, напрочуд добре увиразнює ситуацію, в якій вимушено опинилися багато тисяч українців у Німеччині одразу після закінчення Другої світової війни. Здавалося б, наукове життя і надалі плине, відбуваються конференції, зачитуються доповіді, проходять дискусії. Однак все це обмежене словосполученнями на кшталт “таборова зала, таборова їдальня, таборове життя”, а також відчуттям тогочасної розгубленості і невідомості майбутнього, які проступають за цими рядками. Нині ми знаємо, як склалися долі цих людей. У когось щасливо, у когось не так, як цього бажалося. Хтось увійшов у нове повоєнне життя із напрацьованим вже науковим доробком, а хтось тільки починав формуватися як науковець-інтелектуал.

У випадку із Ганною Наконечною варто зазначити, що найбільш яскравою і насиченою порою її наукового життя була саме берлінська до 1944 року. За цей час у неї вийшли друком кілька словників (польсько-німецький, німецько-польський, німецько-український)⁸, граматика німецької мови для українців⁹, монографія (у співавторстві з Я. Рудницьким)¹⁰. Працюючи на посаді секретаря Фонетичного Інституту Берлінського університету¹¹, Г. Наконечна під керівництвом відомого славіста Макса Фасмера здійснювала діалектологічні дослідження українських говірок. Джерелом для цієї наукової роботи слугувала жива мова, записана на платівки від українців, які перебували у Берліні, що пізніше зберігалася в фонографічному архіві¹².

⁷ О. Воропай, *В дорозі на Захід. Щоденник утікача*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1970, с. 202.

⁸ H. Nakonetschna, *Deutsch-ukrainisches Taschenwörterbuch*, Leipzig, 1939, 176 S.; (2. Aufl.) Leipzig, 1941; H. Nakonetschna *Polnisch-Deutsch und Deutsch-Polnisch: mit einem Anhang der wichtigeren Neubildungen des Polnischen und Deutschen und Erläuterungen zur polnischen Aussprache*, Berlin, 1943.

⁹ H. Nakonetschna, *Kurze deutsche Grammatik für Ukrainer*, Leipzig, 1942, 78 S.

¹⁰ H. Nakonetschna, J. Rudnyčkyj, *Ukrainische Mundarten. Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojksisch und Huzulisch)*, Leipzig (Otto Harrassowitz), 1940, 100 S.; Див.: Л. Головата, *Науковий сермент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, XI (2013) 192.

¹¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, Париж; Нью-Йорк, 1966, т. 5, с. 1680.

¹² Я. Рудницький, *Мої берлінські роки (1938–1941)*, Українці в Берліні (1918–1945). Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3’їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонті, Канада, Торонто, 1996, с. 112.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

Ось як описує свою першу зустріч із Г. Наконечною Я. Рудницький, який у 1938 році приїхав зі Львова до Берліна на запрошення Українського наукового інституту для участі в роботі над укладанням великого українсько-німецького словника:

“Коли я прийшов до його (*проф. Д. Вестерманна, керівника – О. Л.*) Інституту, за секретарським столом сиділа русява пані з діловою міною, й пізнавши по німецькій мові, що я не німець, запитала: «Ви українець?» «Так, пані». «То можемо говорити по-українському». Так почалося моє знайомство з панею Ганною Наконечною, тоді секретаркою Фонетичного Інституту фаворизованою проф. Фасмером на цьому становищі»¹³.

Завдяки цим спогадам ми дізнаємося також, що наша героїня на 1938 рік вже понад двадцять років проживала у Берліні на “чужинецький паспорт”¹⁴. Зустріч двох мовознавців Я. Рудницького і Г. Наконечної мала в майбутньому надзвичайно продуктивні наслідки для розвитку і поширення українознавства й української славістики за кордоном. Вони разом брали участь у конференціях, зокрема у першому ономастичному конгресі у Парижі в 1938 році¹⁵, в різних наукових проектах – наприклад, у Комісії для складання українсько-німецького і німецько-українського словників при Українському науковому інституті в Берліні¹⁶. Пізніше вже після війни трапляються згадки в еміграційній пресі на кшталт: “12 травня редакцію «УВ» відвідав проф. Ярослав Рудницький, що в теперішній час проживає в Канаді і співпрацює в Манітобському університеті. Проф. Рудницький заїхав до Нового Ульму по дорозі з Еспанії до Франкфурту. В Еспанії він, разом з **проф. Наконечною** (*виділення наше – О. Л.*) й інж. Кішкою, був учасником конгресу ономастів і заступав на ньому Канаду й Україну”¹⁷.

Короткі відомості про те, де Ганна Наконечна здобувала освіту і де вона перебувала до приблизно 1918 року ми знаходимо у ювілейній статті пера Ярослава Стеха “Перемишлянка на тлі Українського Вільного Університету” в газеті “Народна Воля” від 16 травня 1996 року¹⁸.

¹³ Я. Рудницький, *Op. cit.*, с. 113.

¹⁴ *Ibid.*, с. 117.

¹⁵ С. Наріжний, *Українська еміграція*, Прага, 1942, с. 219.

¹⁶ *Ibid.*, 219.

¹⁷ *Українські вісті*, (22 травня 1955) 2.

¹⁸ Я. Стех, *Перемишлянка на тлі Українського Вільного Університету*, Народна воля, ч. 20 (16 травня 1996) 4.

Автор допису, присвяченого 100-річчю від дня народження Ганни Наконечної, стверджує, що народилася вона у “багатій українській сім’ї в княжому Перемишлі. Від дитячих років любилася мальовничою природою цього міста, тут вчилася в українських школах і закінчила з великим успіхом українську гімназію. Студії завершила у Відні і там почала педагогічно-дослідницьку діяльність”¹⁹. І сама Г. Наконечна, даючи інтерв’ю журналістці Ользі Сущенко, стверджує: “Народилася й жила в молодості в місті Перемишлі в Польщі”²⁰. Необхідно вказати, що в “Енциклопедії українознавства” чітко зазначено місце народження, а також і смерті Г. Наконечної – (1896, Плутив, Золочівський повіт, Галичина – 1994, Мюнхен)²¹, як і в згаданій вище книзі “Українці в Мюнхені”, де зазначено, що вона походить із Плугова, із Західної України (див. виноску 3). Основна заслуга мовознавця перед українською громадськістю в Німеччині полягала, на думку Я. Стеха, в поширенні “науково-освітньої і культурної праці. Крім того, що вона займалася методично-педагогічною працею як лекторка української мови в німецьких університетах, вона систематично викладала на УВУ”²². Насамкінець згадано, що Г. Наконечна здійснювала лінгвогеографічні дослідження української лексики, а найближчим її другом у Німеччині (*вже повоєнного періоду* – О. Л.) стала відомий історик і професор УВУ Наталія Полонська-Василенко²³.

Отже, завдяки цим відомостям перед нами постає, хоч і не настільки деталізований, однак більш-менш повний життєвий шлях українського науковця Ганни Наконечної, більша частина якого пролягала в Німеччині.

Випускниця Віденського університету, найімовірніше славистичного відділення, Ганна Наконечна після 1918 року опинилася у Берліні, де почала працювати у Фонетичному Інституті при місцевому Університеті Фрідріха Вільгельма. Тут вона перебувала до приблизно 1944 чи 1945 року, після чого через Відень виїхала до Мюнхена, де і перебувала аж до моменту смерті у 1994 році.

¹⁹ Я. Стех, *Op. cit.*

²⁰ О. Сущенко, *Op. cit.*, с. 72.

²¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина – доповнення*, Париж; Нью-Йорк, 1995, с. 342.

²² Я. Стех, *Op. cit.*

²³ *Ibid.*

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

Спогадами про Ганну Наконечну поділився з нами також український історик Сергій Білокінь, якому пощастило з нею зустрітися у 1990-х роках у Мюнхені, де він читав лекцію у стінах УВУ²⁴.

Хотілося б додати ще кілька штрихів до портрета Ганни Наконечної як патріота і людини, яка дуже вболівала за долю України і українських людей, особливо тих, які опинилися за кордоном. З усіх сил вона намагалася допомогти своїм співвітчизникам у пошуках роботи і житла в Німеччині, працюючи в німецьких соціальних осередках, зокрема в “Deutsche Arbeiterzentrale (DAZ)”²⁵: “Серед українського робітництва в Німеччині (мало по містах, більше по селах в сільському господарстві) грала найповажнішу роль «Німецька Робітничка Централь» – Дойтше Арбайтер-Централе в Берліні, яка приділювала нашим людям працю по селах. Там працювала довгі роки студентка *пані Анна Наконечна* (виділення – наше О. Л.), яка була тоді може найнещасливішою людиною, бо хотіла допомогти своїм людям в праці, але не могла багато вдіяти, бо на перешкоді стояли строгі німецькі приписи. Комітет (допомоги втікачам з Західної України – О. Л.) співпрацював з нею” (Зі спогадів діяча ОУН М. Селешка)²⁵.

Дмитро Чижевський у листі до Євгена Маланюка кількома словами і зауваженнями змальовує надзвичайно яскравий портрет Ганни Наконечної не тільки як науковця, але як перекладача і громадського діяча: “Друкую зараз іст[орію] рос[ійської] літ[ератури] I том (19 вік). Маю готову до друку маленьку іст[орію] укр[аїнської] літератури, яку, на жаль, написав по-укр[аїнськи]; для перекладу на німецьку мову немає (підкреслення – Д. Ч.) перекладника! Такі справи! Власне є лише *пані Наконечна* (виділення – наше О. Л.), але її не бажає видавець, бо вона звичайно робить скандали, загрожувала судом за те, що Айвазовського (татарина з Криму) не хотіли визнати українцем ітп.”²⁶.

Або, скажімо, серед жертводавців на відзначення ювілею 1000-ліття хрещення України у США, Канаді та Європі з’являється також ім’я Ганни Наконечної, яка передала на цю важливу справу 1000 німецьких

²⁴ <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/CollectionEmigration.html>

²⁵ Д. Б. Бурім, *Українська еміграція в Німеччині міжвоєнного періоду в мемуарах сучасників: спогади Михайла Селешка в фондах архіву ОУН в Києві*, Історичний Архів. Наукові студії, 13 (2014) 181.

²⁶ *Листи Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка*, Науковий збірник УВАН (1945–1950–1995), IV (Нью-Йорк, 1999) 402.

марок²⁷. Подібних важливих моментів з життя цієї надзвичайно цікавої постаті в українському науковому і громадському житті Німеччини, ми впевнені, ще можна багато відшукати і представити. Однак завдяки і цим коротеньким, відомим вже нам, деталям формується дуже різносторонній образ жінки-науковця і жінки-патріота, яка пройшла через багато історичних випробувань і яка спромоглася не загубитися у вирі епохальних подій, прислужившись своїми знаннями Україні й українській справі.

Повертаючись до історії із розповсюдженням діалектологічних анкет-питальників (квєстїонарїв) мюнхенської пори, про що йдеться на початку цього допису, хотїлося б відзначити, наскїльки кропїткою і серйозною була робота Ганни Наконечної на нивї діалектологїї. Про це свїдчать документи з архїву лїнгвіста, частина якого зберїгається в Українському Вільному Унїверситетї (Мюнхен, Нїмеччина)²⁸. Серед паперїв є ретельно опрацьованї списки респондентїв із точним зазначенням мїсця походження і проживання, дат народження, розписанї мїсцевостї за історичними теренами України, а також є зразок самого питальника, що мїстить нїмецькї лексеми, поряд з якими вміщено по 3–4 регїональнї українськї вїдповїдники, наприклад: “*Katze*: кїт(ка), кїцька, кошка, кїшка”, “*Ohringe*: кульчики, сережки, заушницї, сергї, ковтки”; “*Zug*: потяг, поїзд, поцьонг, колія, валка”, “*Wäsche waschen*: бїля прати, мити, стирати, жмакати” та їн.

Наїмовїрнїше, що “квєстїонарї” уклала і замовляла у друкарнї у кїлькостї 600 примїрникїв сама Ганна Наконечна, дбаючи про детальнїсть і ґрунтовнїсть вїдповїдей, оскїльки це дуже багато важило для правдивого результату наукових пошукїв. Ось як вона пише про це у згаданому вище “Зверненнї”: “І прошу засвїдчувати мову тїльки цїєї мїсцевостї, в якїй ви довше жили, а не «ґлобально» за цїлу область, бо це не має для мене вартостї. Кожне слово матиме свою «географїчну мапу», отже менї треба мати назви засвїдчених мїсцевостей. Персоналїї менї потрібнї, бо цї анкети джерельний матерїял, мають вїдповїдати дїйсному становї. ... Вїк прошу також подати, щоби зорїєнтуватися, чи мова старшої генерациї рїзниться вїд мови молодшого поко-

²⁷ Свобода. *Український щоденник*, (27 червня 1986) 6.

²⁸ Користаючись нагодою, хочу висловити найщирїші слова подяки завідувачцї Бїбліотеки УВУ маґ. Іваннї Ребет та директоровї Архїву УВУ о. Віктору Головачевї за допомогу у пошуках матерїялїв для цїєї розвїдки. Особлива подяка п. їнж. Григорїю Комаринському і п. д-ру Івановї Жеґуцу, якї подїлилися зі мною деякими споґадами про Ганну Наконечну.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

ління”²⁹. Відомо, що при описі говірок важливими є різні історичні, соціальні та культурні критерії, які у комплексі дають найповніший образ розмовної мови певного регіону.

В архіві Ганни Наконечної зберігаються листи від респондентів-адресатів, які відгукнулися на заклик лінгвістки поділитися своїм мовним досвідом:

“Вельмишановна Пані Др. Наконечна! Висилаю Вам анкети, від Вас одержані, коли я анкети одержав, зараз я роздав тим панам, яким було Вами адресовано. Крім цього я особисто просив, щоб відповіли на Ваші питання і чим скорше їх повернули... Зі своєї сторони я робив що міг, щоб Вам допомогти, в такій дорогій нам справі, якої ми Українці ще до сьогодні не маємо. Зістаюсь з пошаною до Вас І[ван] Рачинський”³⁰.

Власне на підставі цих зібраних діалектних даних Ганна Наконечна пізніше опублікувала в 1971 році у ювілейному збірнику на пошану Юрія Шевельова статтю про позначення назви “закаблука” в українській розмовній мові, де вона через географічну призму розглянула вживання форм “обцас, каблук, закаблук, корок, підбор”, представивши детальну карту поширення і функціонування занотованих лексем³¹.

У ролі вдумливого і серйозного критика виступає Г. Наконечна у своїй рецензії на праці Юрія Шевельова, що була надрукована у згаданих вище “Українських вістях”³². Тут ретельно проаналізовано такі англломовні та німецькомовні праці українського славіста, як “До проблеми українсько-польських мовних зв’язків від X–XIV ст.” (1952), “Про особливості жіночої мови” (1952), “До питання українсько-білоруської мовної межі” (1953), “Геофан Прокопович як письменник та проповідник в його київському періоді” (1954) та ін. Формат наукового обговорення, вміщений на шпальтах газети, на наше переконання, дає надзвичайно позитивний результат, оскільки стає відомим і доступним не тільки фахівцям-мовознавцям, але також і ширшому колу читачів,

²⁹ *Українські вісті*, (11 жовтня 1956) 4.

³⁰ Лист від Івана Рачинського з Нового Ульяма від 12.7.56 р.

³¹ Н. Nakonetschna, *Aus der Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache: die Bezeichnungen für den (Stiefel)Absatz*, Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. Науковий збірник УВУ, Мюнхен, 1971 (т. 7), с. 321–328.

³² *Українські вісті*, (16 вересня 1954) 2, 3; (19 вересня 1954) 2, 3; (23 вересня 1954) 2, 3, 4.

знайомлячи їх із новими напрямками досліджень української славістики за кордоном.

Насамкінець хотілося б зазначити, що винесений у назву цієї статті епіграф не є випадковим. Вислів Уласа Самчука, занотований у спогадах згаданого вище Олекси Воропая в 1946 році, на нашу думку, якнайповніше віддзеркалює і описує ситуацію тих українських науковців, які вимушено опинилися за межами своєї батьківщини. Вони, незважаючи на складні життєві обставини, продовжували дослідження у різних галузях науки, вкладаючи в це усі свої сили і знання.